

**A SZEMÉLYJELÖLÉS KONSTRUKCIÓI A FORDÍTÁSBAN
(KOSZTOLÁNYI VERSEINEK NÉMET FORDÍTÁSAI ALAPJÁN)¹**

**CONSTRUCTIONS OF PERSON MARKING IN TRANSLATION
(BASED ON THE GERMAN TRANSLATIONS
OF KOSZTOLÁNYI'S POEMS)**

PETHŐ JÓZSEF²

Absztrakt: A funkcionális kognitív stilisztika és poétika egyik legfontosabb alaptétele szerint a nyelvi szerkezetek megformálása, poétikussá válása nem pusztán stilisztikai díszként, hanem inherens módon, releváns mértékben hozzájárul a szövegek jelentéséhez, illetve megértéséhez. Mivel a lírai szövegek nyelvi megformáltságának és poétikusságának egyik leginkább meghatározó összetevőjét a személyjelölés konstrukciói adják, ezért ezek fordításelméleti és -technikai megközelítése is fontos új szempontokat kínál a szóban forgó szövegek teljesebb nyelvészeti elemzéséhez. A dolgozat az idetartozó legalapvetőbb szempontok, kérdések közül vet fel néhányat, elemzéseivel különösképpen az önmegszólítás, a stílusérték és a nyelvtani nemek szerepét előtérbe állítva. A korpuszt Kosztolányi-versek német műfordításai adják.

Kulcsszavak: líra, funkcionális kognitív stilisztika, fordításstilisztika, személyjelölés, önmegszólító vers, stílusérték, nyelvtani nem

Abstract: According to one of the most important basic tenets of functional cognitive stylistics and poetics, the formation and poeticization of language structures is not just a stylistic ornament, but an inherent, relevant contribution to the meaning and understanding of the texts. One of the most relevant components of the style and poetics of lyrical texts is provided by the constructions of person marking. Therefore, their theoretical and technical approach to translation offers important new aspects for a more comprehensive linguistic analysis of the texts. The paper highlights some of the most basic related aspects and questions, with the analysis particularly focusing on the role of self-address, stylistic value and grammatical gender. The corpus consists of German translations of Kosztolányi's poems.

Keywords: lyrics, functional cognitive stylistics, person marking, self-addressing poem, stylistic value, grammatical gender

¹ A tanulmány elkészítését az NKFIH K 137659 számú, *A személyjelölés konstrukcióinak korpuszalapú, kognitív poétikai vizsgálata* című pályázata támogatta.

² DR. HABIL. PETHŐ JÓZSEF
főiskolai tanár
Miskolci Egyetem BTK
Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet
jozsef.petho@uni-miskolc.hu

1. Bevezetés

A kognitív stilisztika és poétika egyik legfontosabb tétele szerint a nyelvi szerkezetek megformáltsága, azaz a stílusa nem pusztán stilisztikai díszként funkcionál, hanem inherens módon, releváns mértékben hozzájárul a szövegek jelentéséhez (vö. pl. Tolcsvai Nagy 1996, 2005, Simon 2016). Ebből következik az a lírai szövegekre vonatkozó, a jelen munkában is kiindulópontként szolgáló módszertani előfeltevés, hogy mivel e szövegek nyelvi megformáltságának egyik leginkább műnemspecifikus és ezzel összefüggésben a poétikusság létrejöttében is kiemelkedő szerepű összetevőjét a személyjelölés konstrukciói adják, ezeknek a konstrukcióknak a vizsgálata a teljességre törekvő szövegelemzésnek, -modellálásnak releváns része. A személyjelölési konstrukciók lírabeli jelentőségét tömören abban a tényben lehet megjelölni, hogy az aposztrofikus címzés, a megszemélyesítés vagy a közvetlen lírai megszólalás mind olyan poétikai konvenciók, „amelyeket összekötnek a személyjelölés sémái és megvalósulási mintái”, vagyis a személyjelölés jelensége mintegy a keresztmetszetét adja számos, korábban elkülönítve tematizált lírapoétikai jelenségnek (Horváth–Simon–Tátrai 2021: 134).

Szükséges itt azt is világossá tenni, hogy a kognitív poétika, illetve stilisztika mit sorol a személyjelölés átfogó kategóriájába. Röviden szólva: azokat a különböző nyelvi műveleteket, amelyek az adott diskurzus résztvevői által megfigyelt jelenet(ek) szereplőinek a referenciális azonosítását végzik el (Tolcsvai Nagy 2017: 430–435, Horváth–Simon–Tátrai 2021: 136). Ezek a műveletek eltérő összetettségű és konvencionáltságú szerkezetekkel szimbolizálódnak, a diskurzus résztvevőinek grammatikai jelölésétől, az ige ragozási paradigmáján és a birtokos személyjelölésen keresztül a megnevezéseken át a metonimikus és megszemélyesítő kifejezésekgig (Horváth–Simon–Tátrai i. h.). Azt is hangsúlyozni kell, hogy a jelenetbeli szereplők megnevezése nem abszolút értelemben történik meg, hanem mindig a beszélő nézőpontjához, a beszélőhöz és a megértett beszédhelyzethez, a kontextushoz viszonyítva, tehát episztemikusan lehorgonyozva, azonosíthatóvá téve (Tolcsvai Nagy 2017: 430–431).

Az adott szövegek természetéből adódóan a személyjelölés stílusképző szerepére irányuló leírásának különböző egymást kiegészítő, termékeny megközelítésmódjai, szempontjai lehetnek mind a nyelvészetben, mind az irodalomtudományon belül, vagy akár az e két tudományterület lehetőségeit ötvöző interdiszciplináris szemlélettel. Ezen a tágabb elméleti-módszertani kereten belül a forrás- és a célnyelvi szövegek összevetéséből leszűrhető idetartozó következtetéseivel, általánosítható tanulásaival a fordítástudományi megközelítés is fontos új szempontokat kínál a szóban forgó szövegek teljesebb elemzéséhez. Jelen dolgozat kezdeményező jelleggel az idetartozó, legalapvetőbbnek tűnő kérdések közül vet fel néhányat, az önmegszólítás, a stílusérték és a nyelvtani nemek szerepét előtérbe állítva. A vizsgálat célja kettős: az összehasonlító szövegelemzések elsődlegesen azt kívánják feltárni, hogy a forrásnyelvi szövegek személyjelölő konstrukcióinak a stílus és a szövegértelem létrejöttében betöltött szerepe hogyan jelenik meg a célnyelvi szövegekben, ezzel szoros összefüggésben hozzá kíván járulni mind a forrás- mind a célnyelvi szövegek

„önmagában vett” komplexebb szerkezeti és szemantikai leírásához is. Másodlagosan módszertani jellegű célja is van az elemzéseknek, ti. ezek annak is próbáját jelentik, hogy az itt alkalmazott szempontrendszer mennyiben lehet alkalmas, produktív a személyjelölésre irányuló további fordításstiszttikai kutatások számára. (A fordításstiszttika legalapvetőbb általános elméleti kérdéseiről és módszertanához különösen tanulságos: Kocsány 2001.)

A korpuszt Kosztolányi-versek német fordításai adják. Jelen dolgozatban három vers forrás- és célnyelvi szövegét vizsgálom tüzetesebben, ezek a következők: *Megállt az óra*, *Hajnali részegség* és az *Akarsz-e játszani?* A szövegek kiválasztásában több tényező is motivált. Egyrészt korábbi Kosztolányi-versekre vonatkozó idetartozó vizsgálataimat kívántam folytatni, kiegészíteni új megközelítéssel (vö. Pethő 2018), másrészt igyekeztem olyan szövegeket választani, amelyek a szakirodalom (vö. pl. Szegedy-Maszák [2010]: passim; Pomogáts [szerk.] 2014) és/vagy saját megítélésem szerint az életmű egésze szempontjából kiemelkedő jelentőségűek, harmadrészt pedig természetesen döntő szempont volt az, hogy a versek a személyjelölő konstrukciók szempontjából szaliens és általános tanulságok levonására is érvényes jellemzőket mutassanak.

A dolgozat felépítése a következő: elsőként azt vizsgálom meg részletesebben, hogy a *Megállt az óra* forrásnyelvi szövegének személyjelölő konstrukciói hogyan jelennek meg a fordításban (2). Ezt követi, már rövidebben, a másik két vers fordításstiszttikai elemzése: a *Hajnali részegség* esetében a személyjelölés konstrukcióinak és a stílusértéknek az összefüggésére (3), az *Akarsz-e játszani?*-ében pedig a nyelvtani nemek szövegbeli szerepének kérdéskörére (4) fókuszálva. Megjegyzendő itt, hogy a dolgozat nem kívánja a három vers részletes, teljességre törekvő elemzését adni (még a személyjelölés szempontjából sem), csupán a szemantikai-stilizttikai szempontból kiemelkedő jelentőségű személyjelölő nyelvi konstrukciók jelentésképző szerepével, illetve poétikai potenciáljával foglalkozik. A tanulmányt rövid összegzés (5) zárja.

2. A *Megállt az óra* személyjelölő konstrukciói a fordításban

A *Megállt az óra* nem tartozik Kosztolányi ismertebb versei közé tartozik. A szakirodalomban ritkán találkozni említésével, és ekkor is csupán rövid, többnyire félmondatos jellemzéseket olvashatunk (l. pl. Bori Kosztolányi-monográfiája: Bori 1986: 50; Szauder 1980: 211). Ugyanakkor több tény is igazolja, hogy Kosztolányi maga az igazán „sajátjának”, fontosnak tartott versei közé sorolta e költeményt. Elsőként talán az említhető itt, hogy a verset nemcsak a *Négy fal között* című kötet első, hanem második, az első után tíz évvel, tehát 1917-ben megjelenő kiadásába is beválogatta, holott ez a kötet már csak 34 verset tartalmazott abból a 200-ból amelyet az első kötet időkorében, azaz 1904 és 1907 között írt (Szauder 1980: 210). Az életmű másik végpontja a költő által összeállított, 1935-ben megjelent utolsó válogatásverskötet (*Kosztolányi Dezső összegyűjtött költeményei* 1907–1935, 1–2, Budapest: Révai, 1935), amelyben a kivételesen erősen megrostált versek (l. Réz 2005: 719)

között szintén szerepel a *Megállt az óra*, holott e kötetbe a *Négy fal között* első kiadásának 133 verse közül mindösszesen már csak tizenötöt vett fel.

Tematikai szempontból is Kosztolányi kitüntetett jelentőségű művei közé tartozik a vers. Az elmúlás, a halál ugyanis – nemigen túlzás ezt mondani – az életmű leginkább centrális témája, tengelye. Nagyon pontosan fogalmazza meg ezt a tényt Németh G. Béla (1985: 20–21):

Kosztolányi végső eszmélkedésének középpontjában [...] a halál és a számára a semmit jelentő nem-lét áll. [...] Hogy mennyire itt rejlik az ő **als ob**-, az ő **tegyünk úgy mintha**-magatartásának, az ő lázasan kereső agnoszticizmusának fókusza és origója, művei mellett hadd igazolja egy kéziratban maradt följegyzése, önnön magának szóló megfogalmazása még teljesen egészséges korából. „Engem igazán mindig csak egy dolog érdekelt: a halál. Más nem. Azóta vagyok ember, mióta nagyapámat láttam holtan... Költő, művész, gondolkozó is csak azóta vagyok. Az a roppant különbség, mely élő és halott közt van; a halál hallgatása megértette velem, hogy valamit tennem kell. Én verseket kezdtem írni. Ha nem lenne halál, művészet sem lenne.”

A vers alábbiakban vizsgált német fordítása³ a *Der Sturm* című folyóiratban jelent meg, 1910-ben, az első évfolyam augusztus 11-ei számában. Jelentősége, különlegessége miatt a megjelenés helye mindenképpen megérdemel néhány szót (vö. ill. bővebben I. Szász 1992: 730, Alms [Hrsg.] 2000). A berlini *Der Sturm* című kulturális és művészeti folyóirat első száma 1910. március 3-án jelent meg. A hetilapként indult folyóirat 1914 áprilisától kéthetente, majd 1917 közepétől 1932-ig havonta jelent meg, emellett – mintegy művészeti centrumként működve – saját galériát és könyvkiadót is fenntartott. A *Die Aktion* mellett az expresszionista művészet legjelentősebb orgánuma volt, ugyanakkor más új, főleg avantgárd művészeti törekvéseknek is teret adott. A kor képzőművészetének szinte valamennyi jelentős alkotója megjelent a lapban, egyebek mellett a művészeti mellékletek készítői és a művészetelméleti írások szerzői között ott volt Chagall, Kandinszkij, Klee, Kokoschka, Moholy-Nagy, Picasso. Az irodalmi munkatársak között is a korszak legjelentősebb írói szerepeltek, egyebek között Max Brod, Alfred Döblin, Anatole France, Knut Hamsun, Heinrich Mann, August Stramm.

A vers fordítójáról, Heinrich Horvátról, azaz Horvát Henrikről (1896-ig Lemberger, később Horváth változattal is előfordul neve) a legfontosabb tudnivalók (Szilágyi 1929: 380–381; Szalai 1963 alapján) a következők: Kolozsvárott született 1877-ben, és 1947-ben hunyt el Budapesten. Tanulmányait a budapesti, lipcsei, strassbourgi, berni és párizsi egyetemeken végezte, Budapesten szerzett magyar–német szakos diplomát, majd doktorátust. Tanított Lippán, Nagyváradon, majd 1912-től Budapesten, később könyvtáros, az 1920-as években a *Brassói Lapok* irodalmi rovatát vezette, az 1930-as évektől műfordításból tartotta fenn magát. Műfordításai

³ Kosztolányi, Dezső: *Die sechste Stunde* [Megállt az óra], ford. Horvát, Heinrich. *Der Sturm* I. évf., 24. sz., 1910. aug., 191.

mellett eredeti német verseket is írt. Ady, Kosztolányi, Juhász Gyula először az ő tolmácsolásában szólaltak meg idegen nyelven a *Lyrik des Auslandes* című antológiában. Jelentős hatása, 132 magyar vers fordítását tartalmazó fordításgyűjteményt adott ki 1918-ban *Neue Ungarische Lyrik in Nachdichtungen* címmel. (Erről éppen Kosztolányi írt ismertetést a *Nyugat* 1919, 8. számában.) A versek mellett drámai műveket és prózát is fordított, az ő közvetítésével ismerte meg a német közönség Bródy Sándor, Heltai Jenő, Molnár Ferenc, Szomory Dezső színdarabjait, Móricz regényei közül a *Sárarany*, *Az isten háta mögött*, a *Fáklya* és a *Légy jó mindhalálig* jelent meg Horvát fordításában.

Ezek után hasonlítsuk össze Kosztolányi versének eredeti, magyar nyelvű szövegét⁴ és a német fordítást!

Megállt az óra

Megállt az óra és a mutató
halotti csöndben a hatosra néz.
Az óra áll, mindig hat óra van.
Bármit teszel, az inga meg nem indul,
és a finom üveglemez alatt
oly szótlanul-nyugodt, mint a halott,
kit a koporsó ablakán *tekintsz meg*.
Az óra áll. És száll a pillanat,
eltűnnek a napok, múlik az év,
a század, ezred és az óra áll.
Az illanó idő szívdobbanása
remegve lüktet által a szobán
s nincs semmi, semmi nesz, csak némaság.

A rémes éjféli csöndje sem ilyen.

Vár a kerék. S a rozzant szerkezetből,
a poshadó tétlenség börtönéből,
az öröklét nyugodt fuvalma *megcsap*.
Az óra áll, mindig hat óra van.

Die sechste Stunde

Die Uhr ist stehn geblieben und der Zeiger
Blickt totenstarr die sechste Stunde an.
Und immer, immer ist die sechste Stunde...
Was du auch tust, der Pendel regt sich nicht;
Unter des Glases feingeschliffner Scheibe
Ruht er so wortlos wie ein stiller Toter,
Den durch des Sarges Fenster *du betrachtest*.
Es steht die Uhr. Und die Sekunde flieht,
Die Tage schwinden, es vergehn die Jahre —
Jahrhunderte, Jahrtausende... Es steht die Uhr.
Der Herzschlag all der leichtbeschwingten Zeit
Durchbebt in Schauern das verhängte Zimmer,
Doch keine Regung weckt das tote Schweigen.

So grauenhaft schweigt nicht die Mitternacht.

Es harrt das Rad. Und aus dem morschen Werke,
Dem Kerker reglosen Beharrens *weht*
Der ruhige Hauch der Ewigkeit *dich an*.

Die Uhr steht still. Es ist die sechste Stunde.

A lírai szövegeknek poétikai szempontból jellegadó sajátossága a tágabb keretként is érthető lírai beszédhelyezettel, azaz a tényleges diskurzussal egyidejűleg, párhuzamosan megkonstruálódó fikcionális aposztrofikus diskurzus (vö. Culler 1981/2000; Tátrai 2012; Tátrai 2015). A *Megállt az óra* esetében az egyes szám második személyű igealakok: *teszel*, *tekintsz meg* is egy fikcionális aposztrofikus diskurzust teremtenek meg, a fordítás ezt a szituációt pontosan adja vissza: *du ... tust, du betrachtest*. Mint a lírai szövegekben nemegyszer (vö. Kulcsár-Szabó 2018: 22, Tolcsvai Nagy

⁴ A vers szövegét az Osiris kiadása alapján közlöm; Kosztolányi (2005: 38–39).

2011: 192–194), a jelen esetben sem azonosítható azonban egyértelműen a fikcionális aposztrofikus diskurzus megszólítottja. Az egyes szám második személyű igealakokban jelölt megszólított lehet

- önmegszólítással maga a lírai beszélő;
- a fiktív referenciális jelenet (dialogus) hallgató szerepben lévő (pontosabban nem azonosítható) személye, résztvevője;
- mindenki, általános alanyként értve (valószínűleg ez a legkevésbé hatékonyan igazolható lehetőség, de vö. ezeket a lényegében azonos jelentésű nyelvi szerkezeteket: Bármit *teszel* – Bármit *tesz* [ilyenkor] *az ember*; kit a koporsó ablakán *tekintsz meg* – kit a koporsó ablakán *tekint meg az ember*).

A személyjelölés értelmezésének e három lehetőségével összefüggésben, fogalmi tisztázásként szükséges néhány szót szólni itt a lírai önmegszólításról. A definitív jellegű „önmegszólító” jelző ellenére sok esetben az önmegszólítónak minősített versek nemcsak az én megszólításaként való értelmezést kínálják fel, hanem egyéb lehetőségeket is, például egy olyan fikcionális aposztrofikus diskurzusként történő értelmezést, amely szerint egy közelebbről meg nem határozható Másik (E/2. személy) a címzett, illetve – mint fent ezt is láttuk – egy olyan interpretációt, hogy a nembeli ember a címzett, pontosabban mindenki mint a vers potenciális olvasója/meghallgatója. Emellett figyelembe kell vennünk, hogy az önmegszólítás csak az aposztrofikus fikció keretében értelmezhető önmegszólításként, mivel a lírai szövegek alaptermészetüknél fogva eleve az olvasót, a befogadót szólítják és egyúttal „szóaltatják” meg (vö. pl. Németh G. 1966, Kulcsár-Szabó 1997, 2021, Tátrai 2012, 2015, Kulcsár Szabó 2018). Ezzel összefüggésben érdemes röviden utalni a funkcionális kognitív nyelvészetben alapvető szerepet betöltő prototípuselméletre, amely azt mondja ki, hogy a kategóriák között nincsenek éles határok, a kategóriába való tartozás centralitás és fokozatiság kérdése. Ennek alapján azt kell belátnunk, hogy e verstípusnál is a skalaritás érvényesül, tehát nem „tisztá”, nem egy adott, merev sémának pontosan megfelelő példányokkal, hanem a megvalósulás egymáshoz közelebb-távolabb álló változataival kell számolnunk. Kissé triviálisan fogalmazva ez azt jelenti, hogy vannak „önmegszólítóbb” és vannak „kevésbé önmegszólító” versek, vagyis egyes versek esetében pontosan eldönthető az, hogy önmegszólításról van szó, ekkor gyakran (de nem mindig) a szöveg egészében ez a személyjelölő konstrukció érvényesül, más „önmegszólító” versek esetében viszont nem egyértelmű, hogy önmegszólításról van-e szó, illetve nem ritkák az olyan versek sem, amelyekben az önmegszólítás más megszólító konstrukciókkal együttesen jelenik meg (vö. Németh G. 1966; Pethő 2021).

Különös figyelmet érdemel szempontunkból a vers utolsó előtti mondata. A személyjelölés itt megjelenő konstrukciójának (*az öröklét nyugodt fiivalma megcsap*) vizsgálata előtt érdemes közelebbről is szemügyre vennünk a szóban forgó konstrukció, illetve a mondat elhelyezkedését a szövegben, ugyanis ez a szerkezet jelentésképző potenciálját, illetve magának a szöveg egésznek a jelentésszerkezetét is

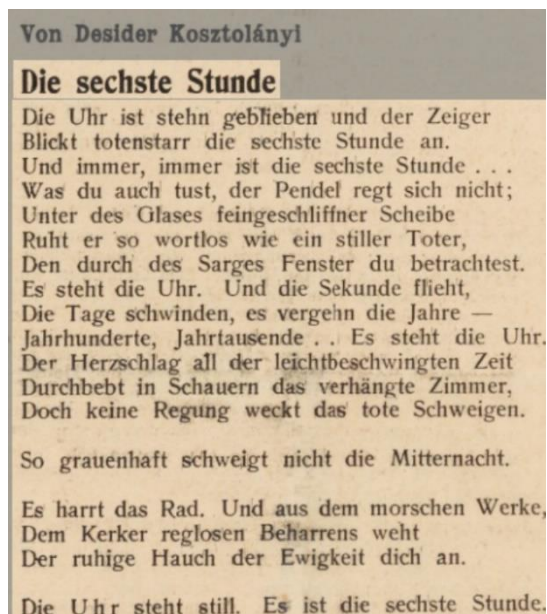
meghatározó mértékben érinti. A vizsgálandó személyjelölő konstrukciót magában foglaló mondat különösen hangsúlyos helyéből – ti. a verszárlatban szerepel – eredő súlyponti energia az értelmezést, a hatás, a jelentésképző potenciál mértékét döntően befolyásolja. Egyébként figyelemre méltó módon a fordítás még az eredetnél is szaliensebbé, vagyis jobban megközelíthetővé, (szó szerint is) szemmel láthatóbbá teszi ezt, hiszen a vers tagolása a fordításban megváltozik. Az eredeti három: két hosszabb és egy egymondatos, sorközzel elkülönített egységből áll (l. Kosztolányi 1921: 26 [1. ábra], Kosztolányi 2005: 38–39),⁵ míg a fordítás négy egységre tagolja a verset, így a harmadik egység zárásába helyezve és ezáltal még inkább kiemelve a szóban forgó mondatot és azon belül különösképpen az egység leginkább nyomatékos helyére, az egység- és mondatzárásként elhelyezett személyjelölő egyes szám 2. személyű névmási szerkezetet (*dich an*).



1. ábra

A magyar szöveg eredeti tagolása (Kosztolányi 1921: 26)

⁵ Legelőször, *A Hétben* – *A megállt óra* címmel – még tagolás nélkül jelent meg a vers (Kosztolányi 1906: 806).



2. ábra

A Der Sturmban megjelent fordítás tagolása

A személyjelölés szempontjából kitüntetett jelentősége van a *S a rozzant szerkezetből, / a poshadó tétlenség börtönéből, / az öröklét nyugodt fuvalma megcsap.* mondat *megcsap* igéjének, amelyhez a magyar nyelvű szövegben a következő implicit argumentumok (landmarkok) rendelődnek (rendelhetők):

- (megcsap)* téged: E/2.: önmegszólítással maga a lírai beszélő
- (megcsap)* téged: E/2. azaz a fiktív referenciális jelenet (dialógus) hallgató szerepben lévő személye, résztvevője
- (megcsap)* engem: E/1.
- (megcsap)* minket: T/1.: a fiktív referenciális jelenet (dialógus) két résztvevője, azaz a lírai beszélő és a fiktív referenciális jelenet (dialógus) hallgató szerepben lévő személye, résztvevője
- (megcsap)* minket: T/1.: a lírai beszélő, a fiktív referenciális jelenet címzettje és a tényleges diskurzus résztvevői, azaz a potenciális olvasók, a vers címzettjei (sőt esetleg minden ember, 'mindenki')

A fordítói megoldás grammatikailag csupán az a)-t és a b)-t érvényesíti, vagyis az egyes szám 2. személyt (*dich an*), az én interpretációm szerint ez azonban mégis koherens a szövegnek leginkább meggyőzően tulajdonítható szövegértelemmel. Eszerint Kosztolányi verse az egyénit (az „egyes számot”) ugyan magában foglalva, de a személyjelölés fent bemutatott nyitott, többértelmű konstrukcióinak potenciálját érvényre juttatva, mindenekelőtt az általános (l. e) pont) felé való nyitottságával az ember nembeli mulandóságával néz szembe. A németben szereplő *dich* (a te

tárgyesete) ugyanis szintén lehet általános értelmű, mindenkire vonatkozó (vö. angol *you*). Ezenkívül vegyük észre, hogy a külön egységbe tagolás is olyan elmozdulás, „szövegutasítás”, amely akár a korábbi fikcionális aposztrofé megszólítottjától eltérő megszólított tételezésére való felhívásként is értelmezhető, így létrejön egy olyan termékeny bizonytalanság, amelynek releváns poétikai potenciálja van.

A személyjelölő konstrukciók jelentésképző szerepének kontextusba helyezése, azaz a vers jelentésszerkezetének felvázolása érdekében érdemes néhány további elemzési szemponttal kiegészíteni az eddigieket. Így figyelemre méltó az is, hogy **a vers címe megváltozik** a német fordításban, a *Megállt az óra* – szó szerinti fordítás: *Die Uhr blieb stehen* vagy *Die Uhr ist stehen geblieben* – helyett ’A hatodik óra’ jelentésű *Die sechste Stunde* áll. Ennek a ténynek a kognitív metaforaelmélet alapján adhatjuk meg a valószínűleg leginkább adekvát értelmezési lehetőségét. Eszerint annak a kiemelését, hogy (éppen) 6 óránál áll meg az óraszerkezet (*a mutató / Halotti csöndben a hatosra néz*), az egyik legalapvetőbb téri metaforapárhoz, a FENT és a LENT ellentétéhez kapcsolhatjuk (vö. pl. Lakoff–Johnson 1980: 22–24). A FENThez aktivitás, pozitív értékek kapcsolódnak, így az élet is, a LENThez viszont negatív értékek, passzivitás, egyebek között az elmúlás is. 6 óra esetében az óramutató lefelé (a LENT irányába) néz, bár a percmutató felfelé, utóbbi azonban nem profilálódik.

Szintén kognitív szemantikai megközelítésben válik értelmezhetővé egy másik fordításstilisztikai érdekesség. A *mindíg* hosszú í-je ikonikusan képezi le az időtartam „nyúlását”, a végtelenbe nyúlónak tűnő mozdulatlanságot (*száll a pillanat, / eltűnnek a napok, múlik az év, / a század, ezred és az óra áll*) a fordító ezt – jó érzékkel – az *immer* ismétlésével adja vissza, képezi le az elsődleges ikonicitás (vö. Tolcsvai Nagy 1996: 55) értelmében.

3. A személyjelölés konstrukciói és a stílusérték – a *Hajnali részegség* fordítása

A személyjelölés poétikája szempontjából különösen figyelemre méltóak a *Számadás* ciklusnak azok az „alulretorizált”, de mégis rendkívüli poétikai-esztétikai teljesítményt mutató versei is, amelyekben Kosztolányi „az eszmét cserélő odafordulás, a tépelődő kérdezés, a köznapi konverzáció hangnemében szólal meg, azt emeli magas költészetté” (Németh G. 1985: 310; vö. még Kulcsár Szabó 2015: 185). Ilyen, tehát a befogadóhoz való közvetlen odafordulás van jelen több helyütt is a *Hajnali részegség*ben, a költő egyik leg többre értékelt versében. Vizsgáljuk most meg e szempontból a vers Wilhelm Droste⁶ által készített fordításának⁷ vonatkozó részleteit.

⁶ Wilhelm Droste (1953 –), műfordító. A Marburgi Egyetemen germanisztikát, történelmet és szociológiát tanult. Magyarországra költözése, 1989 után német irodalmat tanított az ELTE Germanisztikai Intézetében, illetve a *Neue Zürcher Zeitung* és a *Neue Pester Lloyd* munkatársaként dolgozott. (Forrás, ill. l. bővebben: https://www.magyarulbabelben.net/works/all-de/Droste,_Wilhelm; <https://www.es.hu/cikk/2017-11-03/varkonyi-benedek/ezer-ev-hianyzik.html>. A letöltés ideje: 2022. 08. 12.)

⁷ A fordítás forrása: https://www.visegradliterature.net/works/hu/Kosztol%C3%A1nyi_Dezs%C5%91-1885/Hajnali_r%C3%A9szeg%C3%A9g/de/1833-Rausch_in_der_Fr%C3%BChe.

Hajnali részegség

Elmondanám ezt néked. Ha nem unnád.
 Múlt éjszaka – háromkor – abbahagytam
 a munkát.
 [...] *Várj csak, hogy is kezdjem, hogy magyarázzam?*
 Te ismered a házam,
 s ha emlékezni tudsz a
 hálósobámra, azt is tudhatod,
 milyen szegényes, elhagyott
 ilyenkor innen a Logodi-utca,
 ahol lakom.

[...] *Nézd csak, tudom, hogy nincsen mibe hinne,*
 s azt is tudom, hogy el kell mennem innen,
 de pattanó szívem feszítve húrnak
 dalolni kezdtem ekkor az azúrnak,
 annak, kiről nem tudja senki, hol van,
 annak, kit nem lelek se most, se holtan.

Rausch in der Frühe

Erzählen will ich es dir, lass mich nur.
 Letzte Nacht ließ ich die Arbeit liegen –
 So um drei Uhr.
 [...] *Wie fange ich nur an, wie drücke ich mich aus,*
Doch warte, du kennst ja unser Haus,
 Erinnerst dich an das Zimmer, wo ich schlafe,
 Du kennst den Blick hinaus, verlassen, ärmlich,
 Die Logodi Straße, ach wie erbärmlich,
 Um diese Zeit die reinste Strafe,
 Hier zu wohnen.

[...] *Ich weiß genau, für mich gibt es keinen Glauben,*
 Dieses Dasein ist kurz, man wird es mir rauben,
 Doch da begann ich meiner angespannten Seele
 Den Azur zu preisen, die blaue Himmelsschöne,
 Und den, der keinem je Gewissheit bot,
 Den ich nie finden werde, auch nicht tot.

A fiktív aposztrofikus szituáció megszólítottjához való közvetlen odafordulás szerkezetét mind az eredeti szövegben, mind a fordításban kiemeltem. Mint jól látható, a szóban forgó szerkezetek a fordításban szinte mindig megjelennek. Ugyanakkor az – itt az utolsó kiemelt részben – szakaszkezdő, tehát különösen nyomatékos helyzetben álló „*nézd csak*” a fordításban nem jelenik meg. Ez a szerkezet kifejezetten a spontán beszédre jellemző, a töltelékkefejezésekhez hasonló diskurzusjelölő, itt, a retorizált, emelkedett (patetikus) stílusú kontextusban különösen szaliens stíluselem, ezért is releváns a fordításban való hiánya.

A fentiekkel összefüggésben, mint a közvetlen odafordulás stíluseleme, bár nem személyjelölő konstrukció, szót érdemel még egy, a „köznapi konverzáció” oldottabb stílusát idéző morfológiai jellegű variáns, a normatív *miben* helyett a *mibe* változat. A német fordításban ennek nincs stílusbeli megfelelője, csak a denotatív jelentés jelenik meg a fordításban (*für mich gibt es keinen Glauben*: ’számomra nincs hit’).

4. A nyelvtani nemek és a személyjelölés: Akarsz-e játszani?**Akarsz-e játszani?**

A játszótársam, mondd, akarsz-e lenni,
 akarsz-e mindig, mindig játszani...
 [...]

Akarsz játszani kígyót, madarat,
 hosszú utazást, vonatot, hajót,

karácsonyt, álmot, mindenféle jót?
 Akarsz játszani *boldog szeretőt*,
 színlelni sírást, cifra temetőt?

Willst Du Immer Spielen?

Sag, willst du *meine Spielgefährtin* sein,
Und willst du immer, immer wieder spielen...
[...]

Willst Schlange spielen und das Vöglein du,
Ein Schiff, die Eisenbahn und weite Reisen,
Die Weihnacht, Träume; gute Sachen preisen?
Die glückliche Geliebte spielen, schönen
Geschmückten Friedhof vortauschen, mit
Tränen?

(Ford.: Ferdinand Klein-Krautheim⁸)

Az elemzésben Petőfi S. Jánost (1985: 313) követve induljunk ki most a vers címéből: „*Akarsz-e játszani?*” Ha ez a kérdés nem egyedi, hanem általánosítható kérdés kíván lenni, akkor [...] megkérdettként **akárki** elképzelhető kell legyen” (a kiemelés tőlem: P. J.). Egy vers esetében természetesen ab ovo nem beszélhetünk egyedi kérdésről, hiszen a lírai mű címzettje elméletileg végtelen számú potenciális olvasó. Olvasóként, a vers befogadójaként pedig „az irodalmi művektől valami általánosít, mindenkire érvényeset vagy legalábbis mindenkire alkalmazhatót, mindenki által átélhető, átérezhető várunk el” (Petőfi S. i. h.). Ebben az esetben tehát csak „általánosítható kérdésről” lehet szó.

Az *Akarsz-e játszani* alábbi fordításában a fikcionális közös figyelmi jelenet megszólítottjaként, kérdezettként azonban nem „akárki” képzelhető el, hiszen a *játszó-társ* itt nőnemű alakban jelenik meg, *meine Spielgefährtin*, azaz csak nő(nemű) lehet a címzett. Majd később ugyanígy nőnemű alak áll hasonló „szűkítéssel”: a nemhez nem köthető, bárkire vonatkoztatható *boldog szerető* fordítása ugyanis *Die glückliche Geliebte*. Ezáltal viszont a vers – interpretációtól függően – részben vagy akár teljesen is más értelmet kap, pontosabban szólva más jelentés profilálódik (kerül előtérbe) a német szövegben, mint a magyarban. A német szöveg így a leginkább valószínű interpretációval alapvetően szerelmes versként értelmezhető, nem pedig egy – nemtől függetlenül „akárki”-re érvényes – életfilozófia kifejezőjeként. A két aspektus ugyan nem zárja ki teljesen egymást, magam sem amellett érvelek, hogy **csak** egy általános életszemlélet, a világhoz való viszony megfogalmazását kellene látnunk a szövegben – a lényeg az, hogy az értelmezésnek ez az általánosabb vonatkozása sokkal inkább érvényesül(het) a magyarban, szabadon, a grammatikai nembeli kötöttség nélkül, a németben pedig nem vagy kevésbé. Ha igen, akkor sem az előtérben, hanem a háttérben (a figure-ground viszonyról l. pl. Schmid 2007, Pethő 2012).

Az *Akarsz-e játszani?* kérdés jelentőségének, pontosabban **általános érvényűségének és jelentőségének** megértéséhez érdemes azt az életmű kontextusában is elhelyezni. Kosztolányi életművének egyik (magyar) értelmezője (Erőss 1965: 1133) szerint az *Akarsz-e játszani?* az oeuvre „állandó kérdése mindenkire”. Markó Béla

⁸ Ferdinand Klein-Krautheim legismertebb német fordítása a *Csongor és Tünde*. Pozsonyban született, magyar gimnáziumba járt, főiskolai tanulmányait Budapesten végezte, az 1940-es években a giesseni színház dramaturgja volt (Székely 1994: 31). A fordítás forrása: https://www.babelmatrix.org/works/hu/Kosztol%C3%A1nyi_Dezs%C5%91-1885/Akarsz-e_j%C3%A1tszani/de/2033-Willst_Du_Immer_Spielen_

(1999: 115) versértelmezése is arra hívja fel a figyelmet, hogy az *Akarsz-e játszani?* nem csupán a társ- és szerelemkeresés verse, hanem „Kosztolányi életeszmenyének pontos, hatásos kivonata is. A program!” (vö. még Érfalvy 2012: 54).

5. Összegzés

A fenti, a személyjelölés konstrukcióit középpontba helyező fordításstilisztikai elemzések főbb általánosítható tanulságai röviden a következőkben foglalhatók össze: A lírai versszövegek műnemspecifikusan eleve összetett és bár – szintén szorosan a műnemhez kötődő – tipikus sémákra épülő, de az egyedi megvalósulásokban mind szemantikai-stilisztikai, mind grammatikai-szerkezeti szempontból rendkívül változatos személyjelölő konstrukciói a fordításokban olykor jelentős módosulásokkal jelennek meg. Az elemzett szövegek esetében ez különösképpen a fikcionális közös figyelmi jelenet megszólítottjának változásában volt megfigyelhető. Mindennek különös jelentősége van a szöveg interpretációs lehetőségeinek beszűkülése vagy éppen tágabbra nyitása szempontjából. A személyjelölő konstrukciók releváns szerepet töltenek be a szövegek stílusértékének megteremtésében is, a fentiekben azt is láthattuk, hogy a fordítások esetében e tekintetben is a vers poétikai sajátosságait meghatározó mértékben megváltoztató módosulás történhet.

Ugyan most csak néhány példát volt módomban vizsgálni, de ezek alapján is kijelenthető, hogy az elemzések itt alkalmazott fő szempontjai – önmegszólítás, egyediség és általános érvényűség, stílusérték, nyelvtani nemek – produktívnak bizonyultak a forrás- és a célnyelvi szöveg stílusának és a szövegértelmemnek az összevetéséhez. Ennek alapján joggal feltételezhető, hogy a vizsgálatok folytatása, kiterjesztése további lírai szövegekre, nyelvekre érdemi lehetőségeket kínál mind az eredeti nyelvű szövegek, mind a fordítások stílusának és ezzel együtt jelentésszerkezetének árnyaltabb leírásához.

Irodalom

- Alms, Barbara (Hrsg.) 2000. *Der Sturm*. Bremen: Hauschild.
- Bori Imre 1986. *Kosztolányi Dezső*. Újvidék: Forum.
- Culler Jonathan 1981/2000. Aposztrophé. *Helikon* 370–89.
- Érfalvy Livia 2012. *Kosztolányi írásművészete*. Veszprém: Iskolakultúra.
- Erőss László 1965. Vázlatok egy Kosztolányi-képhez. *Kortárs* 1132–1139.
- Horváth Péter – Simon Gábor – Tátrai Szilárd 2021. A lírai személyjelölés konstrukcióinak annotálási elveiről. In: Laczkó Krisztina – Tátrai Szilárd (szerk.): *Líra, poétika, diskurzus*. Budapest: ELTE Eötvös József Collegium. 133–164.
- Kocsány Piroska 2001. Párhuzamos műfordítás: a stilisztika kivételes lehetősége. *Magyar Nyelvőr* 444–453.
- Kosztolányi 1906. A megállt óra. *A Hét*. 806. (Dec. 9., 49. szám)

- Kosztolányi Dezső 1921. *Négy fal között*. Békéscsaba: Tevan.
- Kosztolányi Dezső 2005. *Összes versei*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Kulcsár Szabó Ernő 2018. Honnan és hová? Az „önmegszólító” vers távlatváltozása a kései modernség korszakküszöbén In: Uő: *Költészet és korszakküszöb. Klasszikusok a modernség fordulópontján*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 15–38.
- Kulcsár-Szabó Zoltán 1997. A „Te” lírai alakzatának kérdéséhez. *Parnasszus* 3, 107–115.
- Kulcsár-Szabó Zoltán 2021. Önmegszólítás és dekreáció. Pilinszky János: Magamhoz. *Irodalmi Magazin* 3, 13–19.
- Markó Béla 1999. *Olvassuk együtt. Versmagyarázatok*. Marosvásárhely: Lyra Kiadó.
- Németh G. Béla 1966. Az önmegszólító verstípusról. (Különös tekintettel József Attilára.) *Irodalomtörténeti Közlemények* 5–6, 546–571.
- Németh G. Béla: 1985. Szerep, játék, föltételeesség. *Új Írás* 18–25.
- Pethő József 2012. A figura-alap viszony és a stílus. In: Tátrai Szilárd – Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *A stílus szociokulturális tényezői*. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem. 73–96.
- Pethő József 2018. A személyjelölés és az aposztrófé konstrukciói Kosztolányi Dezső *Számadás* című kötetében. *Magyar Nyelvőr* 260–279.
- Pethő József 2021. Az önmegszólító versek személyjelölő konstrukcióiról. In: Laczkó Krisztina – Tátrai Szilárd (szerk.): *Líra, poétika, diskurzus*. Budapest: ELTE Eötvös József Collegium. 195–212.
- Petőfi S. János 1985. Szövegszerkezet és jelentés. Kosztolányi *Akarsz-e játszani?* című versének elemzése. *Híd* 1313–1329.
- Pomogáts Béla (szerk.) 2014. *Kosztolányi Dezső: Hajnali részegség*. Budapest: Nap Kiadó.
- Réz Pál 2005. Jegyzet. In: *Kosztolányi Dezső: Összes versei*. Budapest: Osiris Kiadó. 705–720.
- Schmid, Hans-Jörg 2007. Entrenchment, salience, and basic levels. In: Geeraerts, Dirk – Cuyckens, Herbert (eds.): *The Oxford handbook of cognitive linguistics*. Oxford: Oxford University Press. 117–138.
- Simon Gábor 2016. *Bevezetés a kognitív lírapoétikába. A költészet mint megismerés vizsgálatának lehetőségei*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Szalai Imre 1963. A magyar irodalom külföldi nagykövete. *Nagyvilág* 173–176.
- Szász Ferenc 1992. Der Sturm. In: Szerdahelyi István (főszerk.): *Világirodalmi lexikon*. 13. Budapest: Akadémiai Kiadó. 730.

- Szauder József 1962/1980. Kosztolányi Dezső költészete. In: Szauder József: *Tavaszi és őszi utazások*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó. 205–248.
- Szegedy-Maszák Mihály 2010. *Kosztolányi Dezső*. Pozsony: Kalligram.
- Székely György 1994. A Csongor és Tünde német előadásai. *Színház* 32–37.
- Szilágyi Géza 1929. Horvát Henrik. In: Ujvári Péter (szerk.): *Zsidó Lexikon*. Budapest: Magyar Zsidó Lexikon (kiadása). 380–381.
- Tátrai Szilárd 2012. Az aposztrofé és a dalszövegek líraisága. In: Szikszainé Nagy Irma (szerk.): *A stilisztikai-retorikai alakzatok szöveg- és stílusstruktúráját meghatározó szerepe*. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó. 197–207.
- Tátrai, Szilárd 2015. Apostrophic fiction and joint attention in lyrics. A social cognitive approach. *Studia Linguistica Hungarica* 30, 105–17.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1996. *A magyar nyelv stilisztikája*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2006. Stilisztika. In: Kiefer Ferenc (főszerk.): *Magyar nyelv*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 628–652.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2011. Alany, szubjektum. *Irodalomtörténet* 1, 177–203.
- Tolcsvai Nagy, Gábor 2017. Jelentéstan. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó. 207–499.